

ԿԵՆՍԱԳԻՐ ԵՒ ՆԿԱՐԱԳԻՐ

ԵԶՆԿԱՅ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԿՈՂԲԱՑԻՈՅ

(Տես յ' էջ 273)

ՄԻՆՉԵՒԻ աստ Եղնկայ մեծութիւնը նկատեցինք նորա արտաքին գործոց՝ որ էին միանգամայն ուսումնական, և կենցաղաւարտութեան մէջ, որում զուգընթաց տեսանք միշտ իւր հանճարը և իմաստութիւնը։ Հոս պատշաճ է՝ որ իւր իմաստութիւնը զուտ ներքին և փոքր ինչ մանրագնին տեսութեամբ նկատեմք. առ այս աղբիւր ունեւոյ՝ ՚ի հարկէ իւր իսկ վկայութիւնը, իւր գրչի ձայնը ՚ի գիրս Եղծ ազանդոց, յորում կը գտնէ Մարտին « վկայութիւն մի՝ զերազոյն արժանեաց, վկայութիւն մեծ մատենագրի... Ոչ մի այլ վկայութիւն պիտի չգերազանցէր քան զայս, բաց ՚ի անոնցմէ՝ որ եթէ ՚ի սուրբ Մահակայ և Մարտիոս արուած լինէին »։ Բայց մեք արդէն նոցա եզական վարումը նորա հետ՝ իբր վկայութիւն և աւելի քան զվկայութիւն իմացանք։

Սրդ յառաջ վարելով մեր խօսքը, ո՛ր և է իմաստնոյ մեծութիւնը պարզելու ժամանակ՝ երկու կէտեր կան զիտելու. նախ՝ զիտութեան զարգացման չափն այն դարու՝ յորում ծագկեր է նա. երկրորդ՝ համեմատելի է զնա իւր ժամանակակից իմաստնոց հետ. եթէ սոյն երկու կէտով սկսիմք քննել, յայնժամ լաւ կ'իմանամք Եղնկայ մեծութիւնը։ Եւ որովհետեւ հանրածանօթ է Եղբարու հմտութեան չափն և տարազ թէ մեր և թէ օտարաց մէջ, այսինքն թէ զիտութիւնն ո՞ր մասանց մէջ զարգացած էր և որո՞ց մէջ յետնեալ, մեք յիշելով համառօտիւ Եղնկայ հմտութեանց ինչ ինչ նիւթերը, զանց կ'ընենք նոցա մասին խորհրդածել՝ համեմատելով դարուն հմտութեան հետ, որ աւելի իւր զրոց քննութեան կը վերաբերի. և առանց որոյ արդէն կարող է ընթերցողն հարկաւոր գաղափարը կազմել հեղինակին իմաստութեան նկատմամբ։

Մի անգամ միայն ակնարկելով ազանդոց փոքրիկ՝ այլ իրօք ընդարձակագոյն մատեանը, լուրջ ընթերցողն չէ կարող չնկատել նորա հեղինակի մէջ մտաւոր շտեմարան մի, յորում զետեղուած լինին ազգի ազգի ստասմոթերը, արդիւնք սեփական հանճարոյն և արտաքին հմտութեանց. այս է պատճառ՝ որ նա հաւասարապէս գինչ և է պայքարներու մէջ կը հրաւիրուի, և հաւասար յաջողութեամբ կը շարժէ և յաղթող կը հանդիսացնէ իւր սուրը։

իւր մտաց օուր աչքերն ամէն տեղ կը թափանցեն․ նոցա առջի յայտնի էին երկինքը⁽¹⁾ և երկիր, արարիչ և արարածք, հրեշտակք՝ մարդիկ և սոստանայ կամ գեք, նախասահմանութիւն նոցա և անձնիշխանութիւն, մեղք, մահ և յարութիւն, հոգի և մարմին, խնամակալութիւն և կանխազգիտութիւն Աստուծոյ, բախտ, բարիք և չարիք. հեթանոսութիւն, զիցաբանութիւն և նորա հուսկողքն Եսիոյտ և Հոմերոս, այլ և այլ ազանից և աղանդապետք և իմաստասերք, հիւզ կամ նիւթ սկզբնական. ներքին և արտաքին պատմութիւնք, ազգային և օտարազգի առասպելք. անասունք առ հասարակ՝ ցամաքայինք և օդայինք, մարդոց և անասնոց բնական ազդեցութիւնք և գործք, առասպելեալ կենդանիք. բոյսեր և ՚ի նոցանէ ծագած զանազան բժշկական արդիւնք. ջուր և ջրայինք, հուր կամ ջերմութիւն, օդ, բնական երևոյթք, արեգակն, լուսին, աստեղք, լոյս, և այլն։ Տեղեակ էր Եզնիկ այդ ամէն և այլ բազմաթիւ իրաց՝ նոցա այլ և այլ հանգամանօք. և իւր հմտութիւնը կը հուսկէ իմաստասիրի գրաւ․ այսինքն՝ ոչ եթէ այդ ամէն իրաց վերայ, ասկէ հասկացիր աւելի բնականաց և պատմականաց, — խօսեր է զատ զատ պոլսեանք ըով, գէթ ՚ի գիրս ազանդոց, այլ ցիր և ցան, ուր կարեւոր համարեր է՝ հաւատոց ճշմարտութիւն մի հաստատելու կամ մոլորութիւն մի հերքելու համար մէջ բերել զանոնք. և աւելի ճոխութեամբ խօսեր է զոցա այն կէտերու վերայ՝ որք իւր ճառից նիւթ են եղեր, ճոխութեամբ՝ ոչ այնքան ըստ ընդարձակութեան, որչափ ըստ հոծութեան իմաստից. իսկ այլոց վերայ մերթ համառօտ և մերթ փոքր ինչ ընդարձակ։ Այդ ամէն իրաց հմտութիւնք՝ որ հեղինակին մտաց յանկարծական և ըստ զիսպաց բոլորեանք են, կը վկայեն՝ թէ նա նոցա մթերքը զոնէ բաւական առատութեամբ պատրաստ ունէր իւր մտաց մէջ․ իսկ շատիցը լիապէս։ Իւր ոճն ընդհանրապէս ապացուցական է, և սակաւ ուրեք լոկ վարդապետական։ Բացատրութիւնն յստակ՝ լուսոյ պէս։ Բնական գիտութեանց մէջ՝ որք զեռ այնչափ զարգացած չէին, ուրեք ուրեք զերծ չէ մնացեր վրիպակէ, ինչպէս և զրեթէ բոլոր հին գիտունք․ սակայն շատ կետերու մէջ իւր վարդապետութեանց քան զայլոցն ուղղութիւնը պիտի տեսնեմք յետոյ։ Իսկ կրօնական վարդապետութեանց մէջ, որպիսի են՝ յօւշընչէ արարչութիւն, նախասահմանութիւն, ազատութիւն կամաց, չարիք, և այլ մի քանիք, ընդարձակ՝ և այնպիսի անհերքելի փաստերով և հմտութեամբ կը ճառէ, որ ընթերցողն կը կարծէ՝ թէ այն գրիչն յատուկ է արգի պարուց, յորս ամէն կարծիք շրջապատուած են բիւր ապացոյցներով⁽²⁾․ զար-

(1) Տեղեաց Թուանյանքը զանց ըրինք, շուգելով դիզել զայնս աւելի քան որչափ են նիւթոց Թուած մատունք, զի վերջինքս ցրուած են հատուած հատուած․ և թէ էջերը գտնել ցանկացողք կարող են գտնել զայնս աղանդոց գրոց ցանկի մէջ։

(2) Վետտէր այսպէս կ'ըսէ․ « Մի կողմէն (Մշակայ) անկեղծութիւնն (սուրբ գիրքը վկայ կոչելու, ուր կը պակասի մտաւոր փաստ), և բնագիտական ընդարձակ հմտութիւնն, իսկ միւս կողմէն սրամտութիւնն և տեսութիւնքն՝ Մշակայ գրուածքը հայրախօսական մատենագրութեան մէջ իբրու միակ հրապուրիչ երեւոյթ կը հանդիսացնեն »...

մանք և հիացումն կը պաշարեն զնա. — մանաւանդ երբ տեսնէ վաղուց քարոզութեան ի նմանէ՝ նաեւ արդի ժամանակաց (լատին աստուածաբանից) ծնունդ համարուած մի քանի վարդապետութիւնքը. զոր օրինակ այն՝ թէ Աստուած կարող էր կանուխ ի յաւիտենից ստեղծել զաշխարհ, և ինչո՞ւ չստեղծեց (232) . թէ Աստուած ի յաւիտենից կ'արարչագործէր, տիեզերաց պատկերը իւր մտաց մէջ ունեւոյ (235, 238) . թէ աստեղք ի հրեշտակաց կը կարծուին շարժիլ (241), թէ պէտ ինքն Աստուծոյ կու տայ. և այլն. — եւ ընթերցողն կը սկսի փոքր ինչ արհամարհանօք նայել մեր ինքնապարծ դարուց վերայ :

Սակայն Եզնկայ հմտութեան փայլն՝ որչափ և չքնաղ ըստ իմաստասիրական և աստուածաբանական մասին, կը նսեմանայ նկատմամբ արտաքին գիտութեանց, երբ տեսնեմք թէ նա յայնա մուրացող է յայլոց. գիտեսներով՝ թէ Եղծ աղանդոց և Բարսղի վիցօրեայ ճառք շատ անգամ մի և նոյն նիւթոց նկատմամբ կը ճառեն նման իմաստներով, բնական կը լինի հետեւեցնել՝ թէ Եզնիկ այն մասանց մէջ իւր հմտութիւնը Բարսղէն ասացեր է, և հետեւող է նորա. թէ նա իւր իննամեայ ուսումնական շրջանի մէջ յեղեւիտ և Յունաստան ուսաւ ոչ եթէ գիտութիւն, այլ ապագային մէջ զայն յայլոց մտքանալու արուեստը : Սակայն Եզնկայ նկատմամբ այդ հետեւութեան հասնելու համար բաւական չէ գիտել՝ թէ նիւթերն մի և նոյն են, այլ հարկ է յաւելուլ ևս սա երկու գիտողութիւնքը. առաջին՝ արդեօք մի և նոյն նիւթոց մէջ առ հասարակ երկուքն այլ մի և նոյն կարծիք ունին՝ թէ իրեաց հակառակ են. երկրորդ՝ արդեօք մի և նոյն նիւթոց մէջ երկուքն այլ հասարակ հմտութիւն ունին, կամ հետեւող կարծեցեալն նուա՞ղ թէ աւելի տեղեակ է քան զհետեւելին : Այս երկու կէտը երբ նկատեմք, այն ժամանակ կը սկսիմք տարակուսիլ մեր դատողութեան հիմնաւորութեան մասին. մանաւանդ թէ կը սկսիմք հակառակ համոզումն ունել, և գտնել զԵզնիկ հեղինակ՝ և ոչ հետեւող :

Տեսնեմք այժմ ըստ առաջին գիտողութեան՝ նոցա հակառակ կարծիքները մասամբ, համեմատութիւնը Բարսղի գաղղիարէն օրինակին (Եւգ. Փիալունի) հետ ևս գործելով :

1. Բարսեղ (էջ 112 հայ թրգ.) կը յիշեցնէ իմաստասիրաց վարդապետութիւնը, թէ լուսին երբ կը մօտենայ արեգակն՝ կը նուազի իւր լոյսն. և երբ կը հեռանայ՝ կ'աճի : Իսկ Եզնիկ (200) յիշելով այլ իմաստնոց կարծիքը, Բարսղի հակառակ կ'ըսէ՝ թէ որչափ կը մօտենայ, կ'աճի իւր լոյսն, և որչափ կը հեռանայ, կը նուազի :

2. Բարսեղ (112) և Եզնիկ (214) միապէս կը հակառակին իմաստասիրաց այն կարծեաց՝ թէ լուսինն իւրմէ լոյս չունի և արեգակէն կ'ընդունի. և նորա փոփոխմունքը Բարսեղ կը համարի նորա սեփական լուսոյ ցընդելն և վերստին հաւաքուելն. Իսկ Եզնիկ (216) կը յիշեցնէ այլ իմաստնոց ունեց կարծիքը, թէ զոգցես պատենի մէջ կը մտնէ և կ'ելնէ. և նոցա չհակառակելովն զինքն համաձայն կը ցուցընէ նոցա՝ և տարաձայն Բարսղի :

3. Բարսեղ (49-51) կ'ուսուցանէ՝ թէ մեզ երևեալ զմեթարդ երկնից վերայ տափարակ է, և հոն են « ջուրք որ 'ի վերայ քան գերկինս » . ինչպէս կը վարդապետէ նաև Ոսկերերան (Մեկն. Եփես. էջ 871), վերադոյն մասն կոչելով « զոգեալ ծործորացդ հովտաբար » : Իսկ Եղնիկ (197, 219) կը հակառակի ե կ'ըսէ՝ թէ լոկ երկրի վերայ (ծովը) և անգնդոց մէջ է ջուրն. և արուարդ երկրի ոչ ինչ է բաց յաստեղաց :

4. Բարսեղ (17) երկրիս յենարանի մասին զանազան կարծեաց մէջ վարանելով, զինքն հակամէտ կը ցուցնէ ընդունելու ըստ Սաղմոսի՝ թէ գուցէ ջրոց վերայ նստած կը ծփայ, սակայն Աստուծոյ՝ և ոչ բնական զօրութեամբ : Իսկ Եղնիկ (197) կը միտէ զայդ, և վայելուչ եղանակաւ կը ցուցնէ՝ թէ ոչնչի վերայ կեցած է :

5. Բարսեղ (183) խօսելով լուանի փոփոխութեան արգասեաց մասին, կը յիշէ Եւրոպէի ջուրց տեղատուութիւնը՝ վկայութեամբ ընկաց. Եղնիկ ևս (214) կ'աւանդէ նոյնը՝ մէջ բերուած իմաստասէրներէն այլ պարագայիւ այսինքն 'ի վկայութիւն լուանոյ մէջ գտուած կարծեցեալ լուսաւոր հիւթոյ աճման և նուազման, զոր ինքն չընդունիր : Եւ ահա սոյն կէտի մէջ իւր աղբիւրն Բարսեղ չէ :

6. Բարսեղ (419 զգլ. Թրգ.) կը կոչէ լոյսը « յստակ, պարզ և անմիաբ էութիւն » , ուր հայն (110). անաղտ կը գնէ, յունարէն $\alpha\iota\lambda\lambda\omicron\varsigma$ և $\alpha\lambda\lambda\omicron\varsigma$ կարգաւ : Իսկ Եղնիկ (96) կ'ըսէ. « նուրբ է տարր լուսոյ. այլ զի սկսմբ գննի՝ մարմնառոր է » , ըստ իւր սահմանին՝ թէ « որ ինչ 'ի զգայնոցս շոշափի կամ գննի կամ ազդի՝ այն մարմնաւոր է. և որ զգայնոց ոչ ազդի՝ անմարմին » :

Ըստ երկրորդ տեսութեան, տարբերութիւն հմտութեանց :

1. Եղնիկ երրորդ դրոց սկիզբը (199-201) համառօտելով իմաստասիրաց լուանի և աստեղաց նկատմամբ ըրած վարդապետութիւնը, ինչպէս և այլ տեղեր, ունի այնպիսի կէտեր՝ որք վէցօրէից մէջ (ճառ 9) չեն գտուիր, և կէտեր՝ որ հակառակ են Բարսեղի, ինչպէս տեսանք նախորդ 1 վկայութեան մէջ :

2. Յօղոյ անկման համար կ'ըսէ Բարսեղ՝ (130) թէ երբ արեգակն կը ծագի, զեփիւս կը հանէ, և երկնքէն՝ մինչ զեռ պարզ է՝ ցօղ կը կաթեցընէ : Իսկ պատճառախնդիրն Եղնիկ (191) կ'ըսէ՝ թէ երբ արեւուն ճառագայթք կը սփռին օդոյ վերայ, որ գիշերը ջրոց խոնաւութեամբ յաղեցած էր, կը ցրուեն խոնաւութիւնը, որ կաթիլ կաթիլ յերկիր կը թափի :

3. Լուանոյ բակի համար կ'ըսէ Բարսեղ (115), թէ յառաջ կու գայ՝ լուանի 'ի ջրոց⁽¹⁾ շրջապատուելէ, ուր հայ թարգմանիչն յամպոց՝ կը գնէ : Իսկ Եղնիկ (186) կ'ըսէ՝ թէ օդոյ խոնաւութիւնն է, « որ 'ի նա ('ի լուսինն) չհասեալ՝ բակ առեալ ծրանայ շուրջ գնուլա » . որով անձրև կը գուշակուի : Նոյն երկնյթ ճրագի վերայ ևս կը ցուցնէ Եղնիկ իւր հմտութեամբ :

(1) Հասկանալի է թերեւս այն ջուրերը, զոր կը գնէ երկրէն դուրս, ըստ առաջին Յորդ խնդրոյն :

4. Հեթանոսք կը հռչակէին՝ թէ կախարդք լուսինը յերկիր կ'իջեցնեն. Բարսեղ (134) կը ժխտէ զայդ, ընդարձակ խօսքով լուսնի մեծութիւնը հաւաստելով նորա լուսոյ տարածութենէն, և անտի անկարելի ցուցնելով զայն: Եզնիկ ևս (217) կը մխտէ զայն՝ նոյն մեծութեան մկայութեամբ, որ բնական փաստ մ'է, երկու խօսքով. բայց զայդ արդէն հեթանոսք այլ զիտէին և հանգերձ այնու կը հակառակէին. ուստի Եզնիկ կը յաւելու ուրիշ անդիմադրելի փաստն այլ. « Գանի՛ անթիւ բիւրոց կախարդաց են յերկրի. և եթէ իւրաքանչիւր ոք 'ի նոցանէ իջուցանել կարէր զնա, ոչ երբէք տային նմա ելանել յերկինս » . նոյնպէս և ուրիշ փաստեր (218): Եզնիկ. հեթանոսաց նկատմամբ սա երկու կէտերն այլ կը յաւելու. « զիւր նմանել լուսնի բարբանջն », և յետ յերկիր իջնելոյ « կթիցի », զորս Բարսեղ չունի:

5. Բարսեղ (116—124) և Եզնիկ (154—163) խօսելով աստեղատանց բախտաւորութեանց կամ թշուառութեանց, մեծութեան կամ նուաստութեան պատճառականութեան մասին՝ ըստ հեթանոսաց, որ ծանօթ էր բոլոր աշխարհի, մին աւելի տեղեկութեամբ կը ճառէ այս ինչ կետի մէջ, և միւսն այն ինչ. և հերքման փաստերու մէջ, յորս միայն կարող պիտի լինէինք ըսել՝ թէ մին միւսոյն է հետեւեր, ընդհանրապէս իրարմէ կը տարբերին:

6. Բարսեղ (4, 7, 25—28) երեք տեղ կը յիշեցնէ տիեզերաց 'ի հիւղէից կազմութեան իմաստասիրական վարդապետութիւնը, և վերջին անգամ կոռելով նորա դէմ, այնքան անկատար և ամենահամարձակ տի երկու խորհրդաթուկութեամբ քան թէ փաստերով կը հերքէ, որ հակառակորդն կը հեռանայ մեծ շնորհակալութեամբ՝ այնքան զիւրաւ և տառնց նեղութեան պըրծելուն համար: Իսկ Եզնիկ (21—27, 29—34) այնքան ճոխ, այնքան երկտայրաբան և անխուսափելի ապացոյցներու մէջ կը կաշկանդէ զթշնամին, մինչև մահու քրտինք թափել կու տայ անոր: Ընթերցողն կարող է այդ երկու փորձն այլ տեսնել նոցա զրոց մէջ, և Բարսղինը մանաւանդ բնագրի մէջ՝ ուր աւելի համառօտ է և ամփոփ:

Չանց կ'ընեմք յիշել միւս մի երկու նման բնական տեղեկութիւնքը կամ օրինակները, որոց մասին ամենայն մարդկային էակ, թէպէտ և տգէտ, կարող է խօսիլ, բաւական է թէ զգայարանքներէ զուրկ չլինի, և չէ կարօտ օտարէն առնչու կամ տեղեկանալու. իսկ ո՛րչափ աւելի, եթէ փոքր ինչ գիտութիւն և անձամբ խորհրդածելու յարմարութիւն ևս ունենայ: Եւ Բարսղի հայ թարգմանութեան և Եզնիկայ մէջ ուրեք ուրեք երեցած բառական նմանութիւն՝ ըստ բնագրաց աննմանութիւն է:

Սոյն և այլ սոյնպիսի գիտողութիւններէն սա երեք հետևութիւնքը կարելի է հանել. առաջին, թերևս չեմք սխալիր, եթէ ըսեմք՝ թէ Եզնիկ բնաւ չէ կարդացեր Վեցօրէքը, զրչապութեան պատճառաւ իւր դարուն զրոց սակաւութիւն լինելով. որովհետև յետ տեղեկանալու այնպիսի հռչակաւոր վարդապետի 'ի ժամանակին յարգելի կարծեաց, զուցէ չէր ընդգիմանար նոցա. դարձեալ՝ առաջին Յորդի խնդրոյն նկատմամբ նմա և նորա կարծակցաց իբր

պատճառախնդիր առարկուաց 'ի Սուրբ գրոց՝ հեզնաբար պատասխանել և խելք ուսուցանել՝ թէ ի՞նչպէս հարկ է հասկանալ և միացնել սուրբ գրոց իրերաց հակառակ կարծուած խօսքերը (193)։ — Երկրորդ, Եզնիկ բնաւ կարօտ չէր Բարսղի՝ իւր մեզ թողած գրութեան համար. որովհետեւ հմտութեանց այն կէտերը՝ որոց մասին երկուքն այլ ճառեր են, ինչպէս տեսանք՝ Եզնիկ շատ անգամ աւելի տեղեկութեամբ է գրեր. դարձեալ Եզնիկ ունի այնչափ ուրիշ կէտեր, զորս Բարսղ չունի, զոր դիւրին է իմանալ նոցա համեմատութեանէն. ապա ուրեմն Բարսղ Եզնիկայ հմտութեան աղբիւր չէր կարող լինել։ — Երրորդ, գիտութեան վերաբերեալ այն կէտերն, զորս դժուարին էր Եզնիկայ փորձառութեամբ կամ անձին ուշիմութեամբ ստանալ, յիրաւի Յունաստանի մէջ ուսաւ, և ոչ 'ի Բարսղէ. որովհետեւ ինքն իսկ Բարսղ յայլոց ուսաւ, այն պատճառաւ իւր գրոց մէջ շատ անգամ կը կրկնէ « ասեն » բառը։ Գիտութեանց այն զանազան մասունքն ըստ նիւթոյն ծանօթ էին ամէն համալսարանաց, այլ ըստ կարծեաց կը զանազանէին նոցա մէջ։ Աստի է զանազանութիւն կարծեաց Բարսղի և Եզնիկայ և այլ հարց կամ զիտնոց մէջ, որք այլ և այլ դրութեանց աշակերտած են, որպէս յայտնի կը տեսնուի, և ոչ մին միւսոյն, կամ Եզնիկ Բարսղի։ — Իսկ թէ ընդ հակառակն հանդերձ այսու կարգացած համարիմք վէցօրէքը, հարկ է ըսել՝ թէ նա յետ տեղեկաւ նալու Բարսղի կարծեաց, բնաւ մտադրութիւն և հաւանութիւն չէ տուած նոցա իբրեւ սխալ, իւր կարծեաց հակառակ տեսնելով. և միթէ այդ գործն ապացոյց չէ Եզնիկայ մտաց ազատ և անկաշկանդ լինելուն, և իւր հմտութեան վերայ ունեցած արդար վստահութեան։ Նոյնպէս կը հետեւի և այս՝ թէ Եզնիկ աւելի հմուտ է քան զԲարսղ. զի նա ոչ միայն նորա հմտութեանց տեղեակ եղաւ այդ ընթերցմամբ, այլ և ծանօթ էր նորա հակառակ և չունեցած կարծեաց, ոմանց ինքն լինելով հեղինակ և զօմանս արտաքին հմտութենէ ստանալով։

Շարայարեկի

Հ. Վ. Ս.

